

БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ

(Нарис другий: Василь Золотаренко)

Після загибелі Івана Золотаренка ніжинське полковництво з усіма його військовими та адміністративними турботами перейшло до його брата Василя.

Оцінюючи ту роль, яку відіграв Василь Золотаренко в українській історії доби «Руїни», мусимо визнати, що на відміну від попередника, у нового ніжинського полковника не було яскравих здібностей політика, дипломата та військового. Не маючи чіткої політичної орієнтації, він розгубився у складних взаємовідносинах між різними угрупованнями. Шукаючи особистої вигоди та задоволення власних амбіцій, перекидався з одного табору до іншого. Потрапивши під вплив ніжинського протопопа Максима Филімоновича, полковник став слухняною маріонеткою в руках спритного священика, остаточно втратив авторитет серед козаків, які зневажливо називали його «Васютою».

Протягом 1654—1655 рр. Василь Золотаренко дотримувався промосковської орієнтації, брав участь у військових діях під Смоленськом та на теренах Білорусі. Але, ставши після загибелі Івана Золотаренка ніжинським полковником, він протримався на цій посаді лише декілька місяців. На початку 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький, якого, імовірно, не влаштовували здібності В. Золотаренка, усунув його з посади та передав полковництво досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Приводом для такого рішення гетьмана був несподіваний відхід козаків Ніжинського полку з-під стін Старого Бихова. Як з'ясувалось під час слідства, наказ про відступ козакам видав полковник Василь Золотаренко.¹

Відійшовши від командування полком, В. Золотаренко залишив за собою старшинську посаду та оселився в Ніжині. Тут, у центрі міста, він придбав собі великий будинок, розташований «в самому ринку, проти рибного торгу». Головною справою козака Васюти в цей час стає піклування про будівництво та оздоблення мурованого п'ятибанного Миколаївського собору, закладеного ще у 1655 р. коштом та працею покійного брата Івана. Тривалий час у соборі зберігалися Євангеліє у коштовному окладі та Ікона Святителя Миколи, подаровані В. Золотаренком.

Всі, хто знав Василя Золотаренка в цей період, відзначали надзвичайну жагу останнього до накопичення багатств. Хорватський католицький проповідник та місіонер Ю. Крижанич, який відвідав Ніжин у 1659 р., писав, що бачив на ніжинському майдані великий купецький амбар, в якому В. Золотаренко тримав здобуті під час військових походів коштовні речі.²

Політичні уподобання В. Золотаренка в цей час відзначалися крайньою непослідовністю. Під час гетьманування І. Виговського Васюта стає одним з активних його помічників, а у 1658 р. навіть бере участь у придрушенні антигетьманського заволоду полтавського полковника М. Пушкаря. Навесні 1659 р., під час драматичних подій Конотопської облоги, В. Золотаренко разом з ніжинськими козаками та найманими

татарськими загонами намагався відстояти від московських військ місто Борзну. Але росіяни зламали опір козаків та вдерлися до міста, учинивши там жорстокий погром. Керовані В. Золотаренком загоони відступили до Ніжина. 27 травня під стінами Ніжинської фортеці відбулася кровопролитна битва. Після тривалого опору козаки були змушені відступити та зачинитися за брамами укріпленого замку. Московські війська не наважилися штурмувати Ніжинську фортецю, а вже 29 червня у битві під Конотопом росіяни зазнали жорстокої поразки від українського війська. Гетьман І. Виговський високо відзначив заслуги В. Золотаренка, виклопотавши для нього у польського короля Яна Казимира «нобілітацію» — шляхетський лицарський титул.³

Але переконавшись, що політика І. Виговського не має підтримки, а сам гетьман втратив вплив, В. Золотаренко за першої-ліпшої нагоди перекинувся на бік антигетьманської опозиції. Спочатку, скориставшись послугами протопопа Максима Филімоновича, Васюта почав налагоджувати зв'язки з московським урядом. А 1 вересня 1659 р., разом з ніжинським протопопом та переяславським полковником Т. Цецурою, Золотаренко піднімає в Ніжині повстання проти І. Виговського. Скориставшись від'їздом полковника Г. Гуляницького, переяславські козаки вдерлися до Ніжинського замку та разом з місцевими козаками почали винищувати польську залогу, розташовану в місті.⁴

Розправившись з польськими жовнірами, В. Золотаренко швидко відрядив до Путивля, де в цей час стояло російське військо князя О. Трубецького, велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом Максимом. Спритний ніжинський протопоп не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для Василя Золотаренка. Після вересневих подій 1659 р. вже ніщо не могло завадити Васюті зайняти посаду полковника ніжинського. Враховуючи як попередні послуги В. Золотаренка, надані росіянам під час кампанії 1654—1655 рр., так і участь в закладі проти І. Виговського, цар Олексій Михайлович щедро пожалував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем «с волостю и уездом».⁵

Політичні зміни на Лівобережній Україні, що відбулися після падіння уряду гетьмана І. Виговського, не призвели до стабілізації громадського буття. Виснажене тривалими військовими діями суспільство розкололося на два великих політичних табори: промосковський, що спирався на військову допомогу російського царя, та державницький, який у надзвичайно складних умовах був змушений шукати підтримки у Польщі або Туреччині. До політичних суперечок додалося ще й соціальне протистояння між козацько-селянськими низами та заможним міщанством і старшиною. Події цього драматичного періоду української історії носять гірку назву «Руїни».

Після усунення від влади у 1661 р. Ю. Хмельницького в Україні склалася надзвичайно напружена ситуація, коли претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожний з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Між суперниками почалася жорстока боротьба; в хід пішли доноси, наклепи, підступи, підкуп... Бурхливу «дипломатичну» діяльність у цей період розгорнув і колишній ніжинський протопоп Максим Филімонович, якого у 1661 р. московський уряд під ім'ям Мефодія висвятив єпископом на Білоруську єпархію. Займаючи промосковську позицію, єпископ Мефодій залучив до інтриг непередбачливого В. Золотаренка.

Суперництво поміж ніжинським полковником та наказним гетьманом Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво проявилось це протистояння у червні 1661 р., коли позбавлений булави Ю. Хмельницький з польсько-татарськими військами обложив Я. Сомка в Переяславі. Переяславські козаки на чолі зі своїм хоробрим полковником мужньо відбивали усі ворожі приступи та в складних умовах боронили місто. На допомогу їм вирушило стрілецьке військо Г. Ромодановського та Ніжинський полк на чолі з В. Золотаренком. Дізнавшись про це, Ю. Хмельницький поспішно зняв облогу та відійшов до Канева. Щоб задовольнити своєї амбіції та досадити суперникові, В. Золотаренко переконав Г. Ромодановського переслідувати війська Ю. Хмельницького, не дочекуючись наказного гетьмана Я. Сомка з переяславськими козаками, які в цей час святкували зняття облоги. Цей маневр, звичайно, викликав незадоволення Я. Сомка, але так і не допоміг Васюті наблизитись до омріяної гетьманської булави.

Нове загострення відносин поміж Я. Сомком та В. Золотаренком відбулось у квітні 1662 р., коли козацька старшина на Козелецькій раді обрала гетьманом переяславського полковника. Відразу ж після ради ніжинський полковник Васюта та єпископ Мефодій оголосили результати виборів недійсними, бо на раду не допустили представників московського уряду та звинуватили Я. Сомка у зраді і таємних зносинах з правобережним гетьманом П. Тетерею, поляками й татарами.⁷

Висунувши свою кандидатуру претендентом на гетьманську булаву, Василь Золотаренко розраховував не тільки на військову підтримку підлеглого йому Ніжинського полку. Як свідчить Самовидець, Васюта намагався підкупити багатими подарунками запорізьких козаків та російського воеводу князя Г. Ромодановського. Хитрі січовики охоче брали ці дарунки та клялися Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідали, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Войовничі січовики навіть відкрито погрожували розправитися з неавтономною їм старшиною.

Обурений підступністю запорожців, Василь Золотаренко спалахнув гнівом та став підбурювати своїх сотників до походу проти Брюховецького. Але підняти Ніжинський полк йому так і не вдалося, бо кошовий отаман вже здобув чималу популярність серед широких козацьких кіл завдяки демагогічній обіцянці відібрати на користь війська усі старшинські маєтності. Загальне невдоволення козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку, коли козаки повстали проти В. Золотаренка та ледь його самого не забили. З великими труднощами полковникові вдалося заспокоїти бунтівливих козаків. Побачивши марність своїх сподівань на здобуття гетьманської булави, В. Золотаренко, нарешті, був змушений примкнути до партії свого колишнього суперника Я. Сомка.⁸

Суперництво поміж претендентами на гетьманську булаву тривало майже два роки. У лютому 1663 р. російський уряд видав наказ про скликання в Ніжині «Чорної» або загальної, з участю «черні», козацької військової ради. У кінці травня до Ніжина почали прибувати прихильники претендентів на гетьманську булаву. Обидві сторони готувалися до рішучого двобою. Тільки прибічників Брюховецького в Ніжині прибуло понад 40 тисяч чоловік. Кошовий отаман відверто скликав на раду козацьку голоту, обіцяючи віддати їм на пограбування двори заможних ніжинських старшин та купців.⁹

На початку червня 1663 р. до Ніжина прибуло і московське посольство на чолі з князем Великогагіним, супроводжуване 8 тисячами стрі-

льців. Князю доручалося передати суперникам царський указ про обрання гетьмана та затвердити результати виборів.

Вранці 17 червня 1663 р. місто прокинулось від гучних ударів у литаври: це був сигнал, що скликав людей на раду. На великому майдані за містом, при Московській дорозі, де було встановлено великий царський намет, почали збиратися люди. Утворили за козацькими звичаями велике коло, на середину якого вийшов князь Великогагін і почав читати царський наказ. Але його ніхто не слухав, бо напруження досягло останньої межі. В одному кінці натовпу люди гукали: «Сомка гетьманом!», в іншому — «Брюховецького гетьманом!». На майдані зчинився страшний галас, який переріс у справжнє побоїще. Як свідчать очевидці, під час бійки чимало козаків було поранено, були навіть убиті. Масові сутички вдалося припинити тільки після того, як один з іноземних офіцерів, що перебував у складі російського війська, кинув у натовп кілька гранат.

У результаті зіткнення прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Я. Сомка клейноди, зламали його бунчук, а на гетьманський стілець посадили свого отамана. Переляканий князь Великогагін не затвердив результати виборів і був змушений погодитися з вимогою Я. Сомка повторити вибори. Але події, що відбулися в ніч на 18 червня, остаточно вирішили долю прибічників Я. Сомка. У таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагітовані запорожцями козаки повстали проти своєї старшини, пограбували обози зі зброєю та, похапавши клейноди, перейшли на бік Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші представники старшини були змушені шукати захисту в російському таборі.

Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада. На цей раз тихо і спокійно присутні козаки обрали гетьманом І. Брюховецького...¹⁰

У той час, як Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Я. Сомка, В. Золотаренка, чернігівського полковника А. Силича, ніжинського осавула П. Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку. Їх майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні.¹¹

Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але ніжинська «Чорна рада», яка поставила останню крапку в його військовій кар'єрі та житті, не стала кінцем «Руїни». Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави — Росія та Польща. Остаточо втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліву та Правобережну...

Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою — просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття.

Джерела та література:

- 1 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. — К., 1893. — Т. 2. — С. 5; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (Далі — АЮЗР.). — М., 1861. — Т. III. — С. 519.
- 2 Лазаревский А. Вказ. праця. — С. 6; Морозов О. Пам'ятка козацької слави. // Пам'ятки України. — 1992. — № 2. — С. 45—48.
- 3 АЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 115; Лазаревский А. Вказ. праця. — С. 6—7; Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79—80.
- 4 Літопис Самовидця. — С. 81—82; АЮЗР. — Т. IV. — С. 197—199.
- 5 АЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 16.
- 6 Літопис Самовидця. — С. 88.
- 7 Там само. — С. 88.
- 8 Літопис Самовидця. — С. 88; Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевск. старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 125; Д. Яворницький. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 250.
- 9 Літопис Самовидця. — С. 89; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні у 50—70-х рр. XVII ст. — К., 1960. — С. 237—238.
- 10 Літопис Самовидця. — С. 91; Д. Яворницький. Вказ. праця. — С. 251.
- 11 Д. Яворницький. Вказ. праця. — С. 252; Літопис Самовидця. — С. 91.

